

Nieuwe stadsgeschiedenissen in beeld

R. E. DE BRUIN

Recensieartikel naar aanleiding van:

C. Gorisse, e. a., ed., *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001, 592 blz., ISBN 90 9015185 0).

P. H. A. M. Abels, e. a., ed., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Verzameling bijdragen Historische vereniging Die Goude XXX; Hilversum: Verloren, 2002, 815 blz., ISBN 90 6550 717 5).

R. C. J. van Maanen, e. a., ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (4 dln.; Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2002-2004, 259, 258, 262 en 274 blz., ISBN 90 806754 1 4).

J. G. Smit, e. a. ed., *Den Haag, Geschiedenis van de stad* (3 dln.; Zwolle: Waanders, 2004-2005, 365, 363 en 400 blz., ISBN 90 400 9022 2 X).

J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle: Historisch Centrum Overijssel, Waanders; Kampen: IJsselacademie, 2005, 688 blz., ISBN 90 400 9050 5).

H. Bots, e. a., ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* (3 dln.; Wormer: Inmerc, 2005, 304, 608 en 608 blz., ISBN 90 6611 230 1).

Het net van geschiedenissen over Nederlandse steden verdicht zich. Elk jaar verschijnen van grotere en kleinere gemeenten overzichtswerken die het verleden over een groot aantal eeuwen samenvatten. In 2002 publiceerde Pim Kooij in de *BMGN* een overzicht van recent gepubliceerde stadsgeschiedenissen (Dordrecht, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Rotterdam en Utrecht).¹ Hij constateerde een toenemende integratie van disciplines die zijn vruchten begon af te werpen. Die ontwikkeling heeft doorgezet en sindsdien zijn weer verschillende stadsgeschiedenissen verschenen. De redactie van de *BMGN* achtte het daarom weer tijd voor een volgend overzicht. Dit artikel behandelt de overzichtswerken over Gouda, Den Haag, Leiden, Tilburg, Zwolle en Nijmegen die de laatste jaren zijn verschenen. Deze keuze geeft de regionale spreiding in het stadshistorisch onderzoek aan. Al is het westen van het land nog steeds oververtegenwoordigd (met nu recente stadsgeschiedenissen voor de vier grote steden van de Randstad),² de andere provincies zijn sterk in opkomst.

¹ P. Kooij, 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXVII (2002) 293-306.

² A. Pietersma, e. a., ed., 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000¹, 2003²); A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle, 1999); P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle, 1999); *Geschiedenis Amsterdam noemen*.

Net als Kooij voor de door hem besproken boeken constateerde, zijn er ook in deze set stadsgeschiedenissen duidelijke verschillen waarneembaar. Dat is al zo in fysieke verschijning. De boeken over Tilburg, Gouda en Zwolle hebben een salontafelformaat: mooi om, na verkrijging als relatiegeschenk dan wel als Sinterklaasverrassing, op tafel neer te leggen, maar onhandig in de boekenkast of om in de leunstoel te lezen. Nijmegen en Den Haag zijn in drie handzame delen uitgebracht, Leiden zelfs in vier. Den Haag heeft ook nog een extra-deeltje, geleverd bij deel III, omdat er bij deel II wat misgegaan was. Op een los inlegvel staat bovendien een lijstje met errata. De kopers zouden een dergelijk lijstje over een deel III nog nageleverd moeten krijgen, want ook daar zijn de nodige fouten ingeslopen.

Cesuren

Bij de meerdelige werken is gekozen voor cesuren in de tijd. Voor Leiden zijn dat de jaren 1574 (het beleg en ontzet), 1795 (de Bataafse revolutie) en 1896 (een gemeentelijke herindeling met forse gebiedsuitbreiding), voor Den Haag 1574 (het vertrek van de Spaanse soldaten na het ontzet van Leiden) en 1795, terwijl Nijmegen een deel over prehistorie en oudheid, een over middeleeuwen en nieuwe tijd en een over de negentiende en twintigste eeuw heeft. De inzichtelijk gehanteerde cesuren voor Leiden en Den Haag leveren globaal even dikke delen op, wat het evenwicht ten goede komt. Nijmegen heeft daarentegen een eerste deel van 304 pagina's en twee volgdelens van precies het dubbele. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de wens de oudheid sterk te profileren om de pretentie van Nijmegen als oudste stad van Nederland kracht bij te zetten. Deze claim wordt in de titel en maar liefst drie woorden vooraf wel heel nadrukkelijk geformuleerd.³ Het 2000-jarig bestaan van Nijmegen in 2005 is de aanleiding voor deze publicatie. Een probleem daarbij is de continuïteit. De sleutel daarvoor ligt in de periode tussen het vertrek van de Romeinen aan het begin van de vijfde eeuw en de Karolingische tijd vanaf de late zevende, vroege achtste eeuw. Een uitputtende behandeling van deze 'donkere eeuwen' met een toetsing van de continuïteitstheorie aan recent archeologisch materiaal zou verwacht kunnen worden. Die verwachting komt echter niet geheel uit. De continuïteit wordt zeer nadrukkelijk verondersteld ('Nijmegen bleef in ieder geval bewoond'),⁴ maar de adstructie is wat onbevredigend.

De eenbandige werken over Tilburg en Gouda kennen eveneens grote tijdsblokken, waarbinnen een thematische behandeling plaatsvindt. Gouda legt evenals Den Haag cesuren bij de toetreding tot de Opstand (in dit geval 1572) en de Bataafse Revolutie (1795). De cesuur wordt gelegd aan het begin van de elfde eeuw met de ontginningen aan de Gouwe en de oorsprong van de naam

³ P. J. M. Timmermans, 'In het spoor van Rogier', in: W. Willems, e. a., ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, I (Wormer, 2005) 4; H. Bots, P. Klep, 'Woord vooraf Geschiedenis van Nijmegen', in: *ibidem*, 5-9; W. J. H. Willems, 'Voorwoord', in: *ibidem*, 14-17.

⁴ J. Kuys, 'Nijmegen in de vroege en volle middeleeuwen', in: J. Kuys, H. Bots, ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, II (Wormer, 2005) 227.

(Ter Gouwe). In de wetenschappelijke verhandeling met veel onzekerheden wordt niet duidelijk in hoeverre er vóór het jaar 1000 sprake is geweest van bewoning.⁵ In de geschiedenis van Leiden komt dat wel aan de orde, maar uiterst summier: de ontwikkeling van prehistorie tot het eind van de tiende eeuw wordt afgedaan in vier bladzijden.⁶

De oudere bewoning komt uitgebreid aan bod in de stadsgeschiedenissen van Zwolle en Tilburg, die het karakter van de geschiedenis van de plek hebben tot er in achtste eeuw (voor Tilburg) en de negende eeuw (voor Zwolle) de huidige naam enigszins herkenbaar verschijnt (Tilburgis en Suollae), dan wel bewoningscontinuïteit met latere periode aantoonbaar is.⁷ In het geval van de Brabantse gemeente wordt in de titel zelfs gesproken over de periode ‘vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw.’ In het eerste hoofdstuk, dat een volledig archeologisch karakter heeft, komen de oudste perioden aan de orde.⁸ Dit hoofdstuk, dat tot de late middeleeuwen loopt, heeft in de tijd een overlap met de hoofdstukken over de middeleeuwen, die beginnen met de eerste vermelding van de naam Tilburg in 709 en lopen tot 1450. Het waarom van de laatste cesuur wordt niet echt helder gemaakt. De incorporatie van Brabant in het Bourgondische complex in het midden van de vijftiende eeuw wordt aan het begin van het hoofdstuk over de periode 1450-1780 genoemd.⁹ Ook de cesuur van 1780 is een circa, die vooral economisch lijkt te zijn onderbouwd, het begin van een grootschalige industriële ontwikkeling. Het was toch iets logischer geweest om net als bij Den Haag, Leiden, Nijmegen en Gouda 1795 te nemen. In het geval van Tilburg bracht de Bataafse revolutie het einde van de dorpsstatus, wat gunstig was voor juist de industriële ontwikkeling. De volgende cesuur, 1945, is volkomen helder. De geschiedenis van Zwolle kent een veel groter aantal cesuren: 1230, 1380, 1480, 1580, 1680, 1780, 1850, 1920 en 1970. Het zijn meer ronde jaren, die steeds kortere wordende tijdvakken begrenzen dan het werkelijk keerpunten in de stedelijke geschiedenis zijn zoals de cesuren voor Leiden, Den Haag en Gouda.

De vrij korte tijdvakken van Zwolle bevatten een groot aantal paragrafen met kleinere onderwerpen als het stadspatriciaat in de vijftiende eeuw of het Rampjaar 1672. Het geheel leest daardoor als een doorlopend verhaal. De andere stadsgeschiedenissen kennen binnen de tijdsblokken een thematische benadering volgens een min of meer vast stramien. Voor elk tijdvak komen

⁵ B. van den Berg, H. J. Sprokholt, K. Goudriaan, ‘Kavels en hofsteden’, in: P. H. A. M. Abels, e. a., ed., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum, 2002) 15-36.

⁶ E. van der Vlist, ‘De stedelijke ruimte en haar bewoners’, in: J. W. Marsilje, ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden, 2002) 15-19.

⁷ L. Adriaenssen, ‘De eerste duizend jaar van Gods rijk in Tilburg. Kerk, parochie en godsdienst’, in: C. Gorissen, e. a., ed., *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg, 2001) 83; J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle, Kampen, 2005) 38, 46.

⁸ N. Arts, ‘Landschap en bewoning in Tilburg en omgeving. Van de oude steentijd tot de late middeleeuwen’, in: Gorissen, *Tilburg*, 22-44.

⁹ M. de Bruijn, ‘Natuur, arbeid en kapitaal. Economisch leven 1450-1780’, in: Gorissen, *Tilburg*, 99.

onderwerpen als bestuur, bevolking, economie, sociale verhoudingen, religie en cultuur aan de orde.

Auteurs

Omvangrijke overzichtswerken als deze stadsgeschiedenissen worden tegenwoordig meestal geschreven door een hele groep auteurs, waar in het verleden één auteur zich aan een dergelijke onderneming waagde: P. J. Blok voor Leiden, H. E. van Gelder voor Den Haag of J. E. A. L. Struick voor Utrecht.¹⁰ In de huidige generatie is de specialisatie onder historici zo ver voortgeschreden dat bij dit type overzichtswerken een periode of een bepaald thema door een specialist wordt behandeld. Dit maakt een goede beheersing van de diverse onderwerpen mogelijk, maar een risico is versplintering. Kooij wijst op het voorbeeld van de geschiedenis van Haarlem, waar 49 auteurs, waarvan zestien tevens redacteur, te veel waren om nog heldere uitgangspunten te hanteren.¹¹ In de hier besproken serie stadsgeschiedenis treedt versplintering het sterkst op bij de geschiedenis van Den Haag. Zo zijn er in het laatste deel bij het hoofdstuk over literair leven in de twintigste eeuw afzonderlijke auteurs aangetrokken voor voordrachtskunst, journalistiek en romans met ieder een eigen subhoofdstukje.¹² In de Goudse geschiedenis zijn de stukken over culturele ontwikkelingen van verschillende auteurs samengevoegd tot voor elke periode één hoofdstuk, hetgeen van de redactie ‘veel creativiteit’ vereiste ‘om deze bijdragen tot één geheel te smeden en daarbij de auteurs in hun waarde te laten.’¹³

De verregaande specialisatie heeft geresulteerd in flinke aantallen schrijvers, zij het niet zo extreem als bij de genoemde geschiedenis van Haarlem: het vierdelige werk over Leiden heeft 35 auteurs, gevolgd door Den Haag met 31, Nijmegen met 29 en Gouda met 25. In Tilburg is het team een stuk overzichtelijker met negen auteurs. De redacteurs van de boeken hebben meestal zelf ook een of meer hoofdstukken geschreven. Tegenover de multi-auteur-boeken staat de geschiedenis van Zwolle. Die is in de traditie van Blok, Van Gelder en Struick geschreven door één man: freelance historicus Jan ten Hove (1960). Deze slaagt er in om de voordelen van het mono-auteurschap, eenheid in stijl en benadering, waar te maken, zonder dat de nadelen, een slechte beheersing of stiefmoederlijke behandeling van sommige perioden of thema's, hinderlijk optreden. Het is opmerkelijk hoe gemakkelijk Ten Hove schrijft over prehistorische nederzettingen, middeleeuws stadsrecht of de bezettingsjaren 1940-1945. Voor de periode waarin ik zelf het beste thuis ben,

¹⁰ P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* (4 dln.; 's-Gravenhage, 1910-1918); H. E. van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen* (Amsterdam, 1937); J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1968).

¹¹ Kooij, 'Het format van de stad', 306. G. F. van der Ree-Scholten, e. a., ed., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem* (Hilversum, 1995).

¹² C. de Westenholz, 'Voordrachtskunst', in: T. de Nijs, J. Sillevius, ed., *Den Haag. Geschiedenis van een stad*, III (Zwolle, 2005) 355-357; E. Boer, 'De Haagse roman', in: *ibidem*, 357-369; H. Rosenberg, 'Literair leven en journalistiek vanaf 1930', in: *ibidem*, 369-374.

¹³ P. H. A. M. Abels, e. a., 'Proloog', in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 11.

de revolutietijd 1780-1813, vind ik het Zwolse hoofdstuk zelfs het beste van alle zes de stadsgeschiedenissen.¹⁴ Met Paul van de Laar en Arie van der Schoor, die in een artikel een aantal boeken waaronder de stadsgeschiedenissen van Den Haag en Nijmegen bespreken, ben ik van mening dat het één-auteurboek grote voordelen heeft.¹⁵

Voor de vijf stadsgeschiedenissen met een verscheidenheid aan auteurs is men er soms in geslaagd landelijk bekende historici aan te trekken. Zo hebben de hoogleraren J. C. H. Blom, S. Groenveld en F. W. A. van Poppel aan de Leidse stadsgeschiedenis meegewerkt en voor Nijmegen waren dat onder meer H. Bots, P. M. M. Klep en W. J. H. Willems. In enkele gevallen hebben dezelfde personen aan verschillende stadsgeschiedenissen uit deze set meegewerkt. Bronnenuitgever J. G. Smit van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis heeft zowel aan de Haagse als aan de Goudse geschiedenis meegewerkt, demograaf F. W. A. van Poppel van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut aan het Leidse en Goudse boek, de Apeldoornse archivaris Vincent Sleebe aan het Haagse en Leidse en Jeanne Verbij-Schillings, docent Nederlands aan de Sorbonne, eveneens aan de Haagse en Leidse geschiedenis.

De auteurs hebben een breed spectrum aan disciplines in huis, van Romeinse archeologie tot waterstaatsgeschiedenis. Velen zijn goed ingevoerd in de lokale geschiedenis, zoals de hoofdredacteur van de Leidse geschiedenis, R. C. J. van Manen, adjunct-archivaris van Leiden en bijzonder hoogleraar stadsgeschiedenis aan de plaatselijke universiteit. Die specialismen zijn terug te vinden in de reeks auteursbeschrijvingen die de uitgaven (met uitzondering van Nijmegen) bevatten. Bij de geschiedenis van Tilburg lijkt zelfs regionale herkomst van de betrokkenen een rol te spelen. Bij een van de weinige auteurs die niet uit Tilburg of omgeving komt, maar uit Amsterdam, wordt vermeld dat hij twee Tilburgse grootvaders heeft. De Leidse geschiedenis is in haar ondertitel 'Geschiedenis van een Hollandse stad' een hommage aan het werk van Blok. Uit diens werk wordt regelmatig geciteerd, waarmee ook duidelijk wordt gemaakt hoe opvattingen verschoven zijn.

Beeldmateriaal en vormgeving

Alle boeken zijn rijk geïllustreerd. Daarbij is gestreefd naar samenhang tussen tekst en beeld. Zeer geslaagd is dat bij het Leidse boek. De samenstelling van het illustratiemateriaal is dan ook gedaan door een zeer ervaren beeldredacteur: oud-conservator Ingrid Moerman van Stedelijk Museum De Lakenhal. Zij heeft duidelijk veel beeldresearch gedaan. De afbeeldingen zijn niet alleen afkomstig uit de verschillende Leidse instellingen, maar ook van elders, tot de Gemäldegalerie Alte Meister in Dresden en het J. Paul Getty Museum in Los Angeles aan toe. Veruit de meeste illustraties zijn in kleur afgedrukt en dat geldt ook voor de diagrammen die het kwantitatieve materiaal inzichtelijk maken. Het doorkijken van het boek is niet alleen een genot, het

¹⁴ Ten Hove, *Zwolle*, 389-401.

¹⁵ P. van de Laar, A. van der Schoor, 'Nieuwe stadsstudies besproken', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (2006) 143-148.

heeft ook een hoge informatieve waarde. Hetzelfde geldt voor de geschiedenis van Den Haag, waarvoor Eelco Beukers de beeldredactie heeft gedaan. Hier is de keus van voorwerpen zelfs breder doordat er meer buiten het museale kader is gezocht, met name in de sfeer van bodemvondsten en gebouwen. Ook de keuze van de foto's is hier heel goed met emotionele beelden als twee volkse Hagenezen op een inspraakavond of de typetjes Jacobse en Van Es. Een foto van ADO-supporters op dezelfde pagina als een foto van het Haagse debutantenbal adstrueert het scherpe sociale contrast in de Haagse samenleving, dat een van de hoofdlijnen van het boek vormt.¹⁶ Het kaartenmateriaal (zowel reproducties van contemporaine kaarten als speciaal voor dit boek gemaakte) is buitengewoon verhelderend. Geen van de andere boeken kan daaraan tippen. Leiden is op dit punt zelfs teleurstellend. Zo had de uitgebreid beschreven invulling van de stedelijke ruimte in de negentiende eeuw en de gebiedsuitbreiding van 1896 zeker met kaarten verduidelijkt moeten worden. Nu is er alleen een algemene kaart in deel IV, waarop alle uitbreidingen in de negentiende en twintigste eeuw zijn ingekleurd.

Voor het Nijmeegse boek is net als bij Den Haag gekozen voor een brede aanpak van het illustratiemateriaal met bijvoorbeeld goede opgravingsopnamen. Ook hier is een aparte beeldredactie ingezet.¹⁷ Het effect van een fraai plaatjesboek is evenwel wat minder dan bij de Haagse en Leidse stadsgeschiedenissen. De dichtheid is wat geringer, de kaartjes en grafieken zijn minder mooi vormgegeven en sommige reproducties zijn wat minder scherp afgedrukt. De boeken over Gouda en Zwolle zijn veel minder fraai geworden doordat het overgrote deel van de afbeeldingen in zwart/wit is weergegeven. Een grafiek in grijstinten, bijvoorbeeld naar de leeftijdsverschillen tussen Goudse mannen en vrouwen bij de huwelijksluiting,¹⁸ is veel minder aantrekkelijk en ook minder leesbaar dan de kleurige staafdiagrammen van het Haagse boek, al had daar de legenda wat groter gekund. In geel- en bruintinten weergegeven foto's uit de negentiende en vroege twintigste eeuw zijn ook een stuk mooier dan zwart/wit-afdrukken, om van schilderijen en litho's nog maar te zwijgen. Kleurenfoto's over de laatste decennia ontbreken vrijwel.

Een misschien wat misleidend element in de esthetische vergelijking is dat de Haagse en Leidse beeldredacteuren rijkelijk hebben kunnen kiezen uit het werk van grote meesters als Rembrandt, Van Goyen of Van Honthorst, die door afkomst of schilderactiviteiten aan Leiden of Den Haag te koppelen waren, terwijl bij Nijmegen een geheel ander echelon kunstenaars in beeld kwam. Datzelfde geldt voor Gouda en Zwolle. In Gouda wordt de lokale kunst uit de zeventiende eeuw getypeerd als 'bladgoud', dat bovendien verder afbladdert.¹⁹ Dat de beschikbaarheid van fraai museaal materiaal niet alles zegt, blijkt wel uit de geschiedenis van Tilburg, waar beeldende kunst van eigen bodem nauwelijks aan de orde is. De passages over cultuur worden

¹⁶ T. de Nijs, 'Van hoeden en petten. Sociale ongelijkheid, consumptie en vrije tijd', in: De Nijs, Sillevs, *Den Haag*, III, 178.

¹⁷ Het bureau CKD Nijmegen met Esther Schepers en Jean-Pierre van Rijen.

¹⁸ F. W. A. van Poppel, 'Groeit in aantal en kracht', in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 540.

¹⁹ N. C. Sluijter, 'Bladgoud bladdert af', in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 455-494.

hoofdzakelijk ondergebracht bij de hoofdstukken over godsdienstige ontwikkelingen en verder bij economie en politiek.²⁰ Ondanks de potentiële schaarste aan beeldmateriaal is hier, eveneens met hulp van een afzonderlijke beeldredacteur, Ronald Peeters, een mooi kijkboek ontstaan met uiterst boeiende illustraties. Goede opgravingsfoto's, afbeeldingen van opgegraven objecten en gebouwen, geschilderde portretten en documenten geven een goed beeld van de Tilburgse samenleving in de loop der eeuwen. Prachtig zijn de foto's van het handschrift waarin de naam Tilburg voor het eerst voorkomt, het Echternachse Evangelieboek, dat zich momenteel in Gotha bevindt. Waar lokaal materiaal ontbrak, is naar vergelijkbare afbeeldingen elders gekeken, zoals een Utrechts schilderij over lakenbereiding in de achttiende eeuw. Voor de twintigste eeuw zijn er prachtige contrastplaatjes als een ploegende boer tegen de achtergrond van de eerste flats in 1957 of de sloop van een neogotische kerk met in het onderschrift de opmerking dat eind jaren vijftig nog twaalf nieuwe kerken gepland stonden.²¹ De mooie vormgeving en de vrijwel volledige kleurendruk plaatsen het Tilburgse boek wat dat betreft naast de Haagse en Leidse uitgaven. Het boek over Gouda staat ook wat foto's betreft helemaal aan de andere kant van de schaal. Tegenover de genoemde spannende foto's uit het Haagse boek staan voor Gouda obligate plaatjes als een zangkoor of het orgel van de St. Janskerk. Het boek over Leiden heeft ook voor de twintigste eeuw een sterk esthetische benadering met veel schilderijen (waaronder een groepsportret van het college van bestuur van de universiteit uit 1976) en vooral erg mooie foto's. Dat de geschiedenis van Gouda van de stadsgeschiedenissen het minst geslaagd is op het gebied van illustraties heeft mogelijk te maken met het ontbreken van een aparte beeldredacteur. Die is er ook niet voor Zwolle, maar dit project is helemaal een eenmansonderneming. Daar is de keuze van het beeldmateriaal overigens beter.

De aantrekkelijkheid en de leesbaarheid worden ook bepaald door de bladspiegel. Leiden is het aangenaamst, maar ook met Gouda is er niets mis. Bij Nijmegen is de letter te klein, terwijl het contrast in vergelijking daarmee niet scherp genoeg is. Het gebruik van kolommen in de geschiedenis van Den Haag is hinderlijk onrustig gezien het formaat van het boek. Bij de salontafelboeken over Tilburg en Zwolle geeft dat niets; het breekt de grote bladzijden zelfs prettig.

Vergelijkbaarheid

Hoewel de stadsgeschiedenissen in de eerste plaats gericht zijn op een lokaal koperspubliek, hebben ze ook een breder doel. De betekenis voor de

²⁰ M. de Bruijn, 'Tussen hel en hemel. Kerk, school, cultuur 1450-1780', in: Gorissen, *Tilburg*, 167-188; J. Roosendaal, 'Verlichting, revolutie en behoud. Economie, cultuur en politiek 1780-1814', in: *ibidem*, 193-218; K. de Leeuw, 'Rooms, hiërarchisch, dorps? Cultuur, mentaliteit en zorg', in: *ibidem*, 321-390; A. van den Oord, 'De Tweede Wereldoorlog. Economie, politiek en cultuur', in: *ibidem*, 391-428; H. van Dorenmalen, 'Ontzuiling van het dagelijks leven. Kerkelijk leven, cultuur, vrije tijd en sport 1945-2000', in: *ibidem*, 505-528.

²¹ H. van Dorenmalen, 'Van industrie naar dienstverlening. Arbeid en economie 1945-2000', in: *ibidem*, 445; H. van Dorenmalen, 'Ontzuiling', in: *ibidem*, 508.

geschiedwetenschap ontleen zij aan de vergelijkingsmogelijkheden met ontwikkelingen elders. Kooij heeft daar in zijn recensieartikel uit 2002 nadrukkelijk op gewezen. Hij pleitte voor een model, een format.²² Dat dit pleidooi nog niet is nagevolgd, blijkt wel uit de grote verschillen in opzet tussen de hier besproken boeken. Het zijn uiteindelijk lokale initiatieven. Bij de werken over Nijmegen en Tilburg is de plaatselijke politiek nadrukkelijk betrokken. Het Tilburgse boek was een initiatief van de toenmalige burgemeester Gerrit Brokx en de foto van diens opvolger Johan Stekelenburg, inmiddels overleden, maar op het moment van verschijnen nog eerste burger, siert het door hem geschreven woord vooraf.²³ Ook in Zwolle werd het initiatief genomen door een burgemeester en is het woord vooraf van zijn opvolger. De andere boeken hebben wat meer afstand, al hebben de stadsbesturen de uitgaven wel financieel ondersteund. Het initiatief voor het Haagse boek is genomen door de 's Gravenhaagsche Boekhandelaars-Vereeniging, voor het Goudse boek door de Historische Vereniging Die Goude. De Leidse geschiedenis ging uit van een stichting, die op initiatief van de gemeente-archivaris tot stand was gekomen en waarin ook de Vereniging Oud-Leiden en de vrienden van het archief participeerden.

De verschillende stadsgeschiedenissen richten zich nadrukkelijk op een lokaal lezerspubliek. Zo stelt de redactie van het Goudse boek dat 'veel inwoners, vooral in de buitenwijken' weinig affiniteit met de stad hebben. 'Deze groep mensen meer betrekken bij de Goudse samenleving is een belangrijk doel, dat mede kan worden bevorderd door kennis te laten nemen van het verleden.'²⁴ Gezien deze doelstelling is het opmerkelijk dat juist dit boek de meest wetenschappelijke stijl heeft met bijvoorbeeld tamelijk ingewikkelde uiteenzettingen over verschillende visies ten aanzien van ontginningsstructuren, de oorsprong van de naam Gouda en het ontstaan van de St. Jansparochie.

Al gaan de boeken niet uit van een gemeenschappelijk stramien, de behandeling van dezelfde thema's maakt een interstedelijke vergelijking mogelijk. Zo is er grote aandacht voor ontwikkelingen in de stedelijke ruimte, een thema dat Kooij noemt als typerend voor de *urban history* uit de jaren zeventig.²⁵ Leiden, Den Haag, Gouda en Nijmegen beginnen de hoofdstukken in elk tijdvak met dit onderwerp. In de geschiedenis van Tilburg wordt alleen voor de periode na 1945 afzonderlijk aandacht besteed aan de stedelijke ruimte.²⁶ Voor eerdere perioden komt dit onderwerp in de sociaal-economische hoofdstukken aan de orde. De ontwikkelingen in de Zwolse stedelijke ruimte behandelt de auteur in diverse korte paragrafen.

In alle werken komen de godsdienstige ontwikkelingen uitvoerig aan de orde. De benadering is die van de moderne religiegeschiedenis, waarin

²² Kooij, 'Het *format* van de stad', 306.

²³ J. Stekelenburg, 'Voorwoord', in: Gorissen, *Tilburg*, 14; C. Gorisse, 'Inleiding en verantwoording', in: *ibidem*, 15.

²⁴ Abels, 'Proloog', in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 10.

²⁵ Kooij, 'Het *format* van de stad', 294-295.

²⁶ H. van Doremalen, 'Stadsvernieuwing en cityvorming', in: Gorissen, *Tilburg*, 449-464.

godsdienst als een maatschappelijk fenomeen wordt behandeld, waardoor deze benadering zich duidelijk onderscheidt van de theologisch georiënteerde kerkgeschiedenis.²⁷ Zo zijn de ontwikkelingen in de drie Zuid-Hollandse steden goed met elkaar te vergelijken.²⁸ Gouda heeft na 1572 een opvallende start met een lokale, tolerante protestantse kerk, die in allerlei opzichten niet calvinistisch was en ook afstand hield tot de gereformeerde kerk, terwijl in Leiden en Den Haag wel gereformeerde gemeenten ontstonden, die overigens weer verdeeld waren in rekkelijken en preciezen. Tijdens de bestandstwisten voerden de remonstranten in de drie steden de boventoon, zij het dat er in Leiden een grote contra-remonstrantse groep was. De overwinning van de rechtzinnigheid na de synode van Dordrecht gold voor het hele land, dus ook voor deze drie steden. In Gouda zou deze stroming evenwel lange tijd dominant zijn, terwijl in Leiden de rekkelijke, coccejaanse stroming binnen de gereformeerde kerk de overhand kreeg. Voor Den Haag worden de richtingen binnen het calvinisme na 1619 niet zo duidelijk getekend. Wel blijkt dat de drie steden vergelijkbaar zijn in de aanwezigheid van andere kerkgenootschappen: lutheranen, doopsgezinden, remonstranten, rooms-katholieken en oud-katholieken. Gouda kenmerkt zich daarbij door een hoger katholiekenpercentage, een gevolg van het tolerante beleid tot 1619.

De Bataafse revolutie bracht in de drie steden net zoals elders gelijkstelling van kerkgenootschappen, wat in de decennia daarna tot kerkbouw leidde, met name van rooms-katholieke zijde.²⁹ De hervormde kerk, de opvolgster van de gereformeerde, kreeg na het ingrijpen van Willem I in 1816 een vrijzinnige signatuur, maar na het midden van de eeuw keerde in Den Haag en Leiden de orthodoxie terug, maar in Gouda bleef de vrijzinnigheid dominant. Het gevolg was dat de verschillende gereformeerde afsplitsingen in Gouda grote aanhang kregen en in de beide andere steden niet. De auteurs blijken goed thuis te zijn in de gereformeerde varianten en leggen de soms moeilijk te volgen verschillen helder uit. Zo wordt de lezer omstandig duidelijk gemaakt hoe het komt dat er in Gouda drie verschillende kerkgenootschappen zijn die de naam 'gereformeerde gemeente' dragen. Voor de twintigste eeuw zijn de grote thema's ontkerkelijking en de opkomst van niet-christelijke religies als de islam ten gevolge van de omvangrijke migratie.³⁰ In Nijmegen en in Tilburg worden de bloei en vervolgens de snelle afbrokkeling van het rijke roomse leven beschreven. In beide stadsgeschiedenissen zijn religie- en cultuurgeschiedenis met elkaar vervlochten.³¹ Ook in deze twee steden is de pendant van de

²⁷ J. van Eijnatten, F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2005).

²⁸ P. H. A. M. Abels, 'Van ketternest tot bolwerk van rechtzinnigheid', in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 417-454; J. W. Buisman, 'Kerk en samenleving', in: Groenveld, *Leiden*, II, 126-147; T. Wijsenbeek, 'Geloof en politiek', in: T. Wijsenbeek, ed., *Den Haag. Geschiedenis van een stad*, II (Zwolle, 2005) 207-227.

²⁹ J. H. Kompagnie, 'De weg en de waarheid in het leven', in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 651-683; V. Sleebe, 'Kerk en samenleving', in: De Vries, *Leiden*, III, 136-159; V. Sleebe, 'Religie', in: De Nijs, Sillevius, *Den Haag*, III, 267-299.

³⁰ *Ibidem*, V. Sleebe, 'Verzuiling en ontzuiling', in: J. C. H. Blom, *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad*, IV (Leiden, 2004) 100-125.

ontkerkelijking de komst van de islam. De meest bondige samenvatting van dit proces is de zin: ‘God zal uiteraard niet uit Nijmegen verdwijnen, maar wel vaker Allah heten.’³²

In de godsdienstige geschiedenis van de verschillende steden is ruime aandacht voor de positie van de joodse inwoners. Soms blijkt die naar verhouding sterk te zijn geweest, bijvoorbeeld in het veertiende-eeuwse Nijmegen, waar de Gelderse hertog bescherming bood, of het achttiende-eeuwse Zwolle, waar de vroede vaders in tegenstelling tot hun Deventer collega’s toestemming tot vestiging verleenden.³³

De politieke ontwikkelingen worden gevolgd tot in het zeer recente verleden. Ontzuiling, verschuivingen in raad en college, stadsvernieuwing en migrantenproblematiek passeren de revue, al dan niet ondersteund door tabellen en grafieken. Het boeiendst is Nijmegen, waar ruime aandacht wordt besteed aan het bloeiende actiewezen en de sterke positie van links: ‘Havana aan de Waal.’³⁴ Voor de vroege perioden blijkt uit de verschillende stadsgeschiedenissen dat de auteurs met vrucht gebruik hebben gemaakt van de stadsarcheologie die de laatste kwart eeuw sterk in opkomst is.³⁵ Juist door de moderne stadsontwikkeling komen veel sporen uit het verleden en na de aanstelling van stadsarcheologen sinds het begin van de jaren zeventig wordt bij bouwwerkzaamheden systematisch onderzoek verricht. Met name in de werken over Tilburg, Nijmegen en Zwolle wordt veel aandacht besteed aan de resultaten van het archeologisch onderzoek.

Om de stadsgeschiedenissen boven het lokale niveau uit te tillen, zijn vergelijkingen met elders en koppelingen aan regionale, nationale en zelfs internationale ontwikkelingen van belang. De geschiedenis van Leiden springt er wat dat betreft uit. Het boek bevat goede vergelijkingen met elders, bijvoorbeeld in het demografische hoofdstuk over de periode 1795-1896. Landelijke ontwikkelingen worden beschreven als achtergrond voor plaatselijke, al gaat het een enkele keer kort door de bocht. Zo laten de auteurs van het politiek-bestuurlijke hoofdstuk uit het derde deel Rutger Jan Schimmelpenninck in 1801 alle macht aan zich trekken, terwijl deze pas in 1805 door Napoleon naar voren wordt geschoven.³⁶ Dergelijke ontsporingen zijn ook te vinden in de Goudse geschiedenis, waar de termen raadpensionaris en

³¹ J. Brabers, ‘Stad in beweging, 1900-1985’, in: J. Brabers, ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, III (Wormer, 2005) 377-466; R. Wolf, ‘Gemoedelijk, links en academisch. Nijmegen 1985-’, in: *ibidem*, 467-485; in: K. de Leeuw, ‘Rooms, hiërarchisch, dorps? Cultuur, mentaliteit en zorg’, in: Gorissen, *Tilburg*, 321-390; H. van Dorenmalen, ‘Ontzuiling van het dagelijks leven. Kerkelijk leven, cultuur, vrije tijd en sport 1945-2000’, in: *ibidem*, 505-528.

³² Wolf, ‘Gemoedelijk’, in: Brabers, ed., *Nijmegen*, III, 485.

³³ P. M. M. Klep, B. Thissen, ‘De sociaal-economische ontwikkeling in de middeleeuwen’, in: Kuys, Bots, *Nijmege*, II, 120; Ten Hove, *Zwolle*, 343.

³⁴ A. van Kessel, ‘Bestuur en politiek in de twintigste eeuw. Van ‘Monnikendam’ tot ‘Havana’ aan de Waal’, in: J. Brabers, ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, III (Wormer, 2005) 504-583.

³⁵ A. Willemsen, *Gat in de stad. 35 Jaar stadsarcheologie in Nederland* (Leiden, 2005).

raadspensionaris voor de hoogste ambtenaar in de provincie Holland door elkaar worden gebezigd en waar wordt beweerd dat stadhouder Willem V in 1786 zijn macht in Gelderland, Friesland en Utrecht weet te herstellen, terwijl de stad Utrecht juist een van de bolwerken van patriottisme bleef tot september 1787.³⁷

De Leidse geschiedenis bevat in verschillende hoofdstukken een goede koppeling tussen lokale en nationale ontwikkelingen door van elders bekende personen in een Leidse context te plaatsen. Zo wordt de rol van Thorbecke als Leids hoogleraar en plaatselijk raadslid verbonden met zijn activiteiten als Kamerlid en minister. Van Margaretha Zelle (de latere Mata Hari) wordt vermeld dat ze van de Leidse opleiding tot kleuterleidsters werd afgestuurd vanwege geruchten over een compromitterend voorval met de directeur, de nationaal bekende onderwijspionier Wijbrand Haanstra.³⁸ Bekende Nederlanders doen het natuurlijk altijd goed. Zo heeft Zwolle Thomas à Kempis en Nijmegen Joris Ivens.

Den Haag is door zijn functie als regeringscentrum vanaf de middeleeuwen op zich al bovenregionaal. Aan de rol van de hofstad als nationaal bestuurscentrum en de internationale betekenis (vanwege ambassades en voor de laatste eeuw instellingen als het Internationaal Gerechtshof) worden afzonderlijke hoofdstukken gewijd.³⁹ Echter ook voor de lokale ontwikkelingen worden expliciete vergelijkingen gemaakt, bijvoorbeeld ten aanzien van groei en samenstelling van de bevolking. Ook het boek over Zwolle geeft instructieve vergelijkingen, bijvoorbeeld in een staafdiagram met de percentages van allochtonen in 37 Nederlandse gemeenten per 31 december 2000, waaruit blijkt dat Zwolle met 7,0% laag scoort.⁴⁰ Dit soort vergelijkende cijfers zijn buitengewoon nuttig. Zo zouden de percentages van godsdienstige gezindten die voor Leiden over de negentiende eeuw en twintigste eeuw worden gegeven op basis van de volkstellingen er ook voor de andere steden moeten zijn om processen als kerkscheuringen en ontkerkelijking te kunnen vergelijken.

Leesbaarheid en bruikbaarheid

Zowel voor de leesbaarheid als voor het verkrijgen van inzicht is een goede dosering van grote lijnen en details essentieel. Verschillende van de hier besproken stadsgeschiedenissen zijn daar goed in geslaagd. Zo worden de cijfermatig onderbouwde demografische ontwikkelingen in Tilburg gelardeerd met een krantenbericht uit 1905 over een moeder die haar negentiende kind ter wereld had gebracht en de trieste verhalen over jong gestorven kinderen uit

³⁶ H. Amptmeijer, C. Smit, 'Onzalige partijschappen: bestuur en politiek', in: De Vries, *Leiden*, III, 113.

³⁷ P. H. A. M. Abels, 'Voor de vrijheid en tegen Oranje', in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 308-342.

³⁸ H. de Frankrijker, W. Otterspeer, 'Onderwijs en wetenschap', in: De Vries, *Leiden*, III, 198.

³⁹ E. van Blankenstein, 'Den Haag en de politieke geschiedenis van de Republiek', in: Wijsenbeek, *Den Haag*, II, 18-22; C. Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', in: De Nijs, Sillevius, *Den Haag*, III, 101-122.

⁴⁰ Ten Hove, *Zwolle*, 621.

één gezin.⁴¹ De boedelbeschrijving van de in 1657 overleden Nijmegenaar Johan Kriens geeft inzicht in de materiële cultuur van de stedelijke elite in de landgewesten. Het interieur van de Leidse bestuurder Albert Otto Ernst graaf van Limburg Stirum doet dat voor de hogere burgerij van het westen in de negentiende eeuw.⁴² De Nijmeegse zusjes Henriëtte en Feytje Presburg zijn exemplarisch voor de assimilatie van het negentiende-eeuwse jodendom door hun huwelijk met mannen die de overstap naar het protestantisme maakten: Heinrich Marx (vader van Karl) en Lion Philips (grootvader van Anton).⁴³ Dergelijke passages dragen aanzienlijk meer bij tot inzicht in ontwikkelingen en zijn ook veel leesbaarder dan bijvoorbeeld de opsommingen van Goudse sportclubs vanaf het midden van de negentiende eeuw.⁴⁴ Een foto van een leeg zwembad uit 1938 draagt ook niet bij aan spannende sportgeschiedenis, terwijl een Piet Moeskops, de Haagse baanrenner die in de jaren twintig successen boekte, op de racefiets dat wel doet.

De verschillende stadsgeschiedenissen zijn gebaseerd op een grondige verwerking van bestaande literatuur. Uitgebreide literatuuroverzichten geven daarvan getuigenis. De werken zijn ook voorzien van een volwassen noten-apparaat, hetgeen de bruikbaarheid als naslagwerk en vergelijking bevordert. Ter wille van de leesbaarheid voor het brede publiek wordt dit soms achterwege gelaten zoals bij de driedelige geschiedenis van de provincie Utrecht uit 1997,⁴⁵ maar dat is hier gelukkig niet gebeurd. De keuze voor het al dan niet plaatsen van een noot is echter niet altijd even inzichtelijk. Zo worden de letterlijke citaten niet altijd verantwoord. Daardoor blijft de herkomst van een prachtig citaat uit de Goudse geschiedenis voor de geïnteresseerde lezer duister. Het betreft de confrontatie tussen een tegen katholieken optredende onderschout en een jezuïetenpater, die de gerechtsdienaar waarschuwt niet aan een gezalfde des Heeren te komen, waarop de onderschout antwoordt ‘Wel paap, mijne handen worden niet vet.’⁴⁶ Degene die zijn wijze van annoteren uitdrukkelijk verantwoordt, is de auteur van het Zwolse boek. Hij geeft aan dat hij met verzamelnoten werkt om overbelasting te voorkomen.⁴⁷

De bruikbaarheid wordt ook sterk verhoogd door goede registers. Zwolle heeft afzonderlijke registers voor persoonsnamen, plaatsnamen en zaken en toponymen binnen Zwolle. Nijmegen heeft slechts een persoonsnamenregister, per deel. De andere werken hebben gemengde registers, waarbij voor Leiden en Tilburg de criteria in een verantwoording uiteen worden gezet.

⁴¹ H. Pel, ‘Het was meer dan textiel alleen. Demografie, infrastructuur en economie’, in: Gorissen, *Tilburg*, 269-270.

⁴² J. Moes, ‘Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg’, in: De Vries, *Leiden*, III, 90-91.

⁴³ A. van der Sande, ‘Met verjongden luister’, in: Brabers, *Nijmegen*, III, 141.

⁴⁴ J. H. Kompagnie, ‘Het nuttige en het aangename’, in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 708-712.

⁴⁵ C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd, J. M. van Winter, *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (3 dln.; Utrecht, 1997).

⁴⁶ Abels, ‘Ketternest’, in: Abels, *Duizend jaar Gouda*, 434-435.

⁴⁷ Ten Hove, *Zwolle*, 16.

De vraag is wie van deze boeken het meeste profijt heeft. Blijkens de inleidingen zijn ze in de eerste plaats bedoeld voor de lokale lezer. Lezers van boeken over lokale en regionale geschiedenis zijn meestal (maar zeker niet uitsluitend) hoger opgeleid, beter betaald en wat ouder. Zij zijn vaak lid van de plaatselijke historische vereniging, bezoeken lezingen en doen mee aan cultuurhistorische excursies. Boeken als deze stadsgeschiedenissen willen ze nog wel eens krijgen voor hun verjaardag, Sinterklaas of ter gelegenheid van hun pensionering, waardoor ze de tijd krijgen ze ook inderdaad helemaal te lezen. Deze doelgroep is voor de uitgever qua verkoop de meest interessante. De geringe distributie-inspanning door de geografische concentratie van de kopers is daarbij mooi meegenomen. Een meer verspreide doelgroep wordt gevormd door mensen die de stad waar ze zijn geboren of opgegroeid verlaten hebben, maar daar nog steeds een binding mee hebben. De Oud-Hagenees die al jaren in Maastricht woont, kan zwelgen in nostalgie wanneer hij door de plaatjes in Den Haag deel III bladert. Op het punt van aantrekkelijkheid voor een breed, in de lokale geschiedenis geïnteresseerd publiek lijkt de geschiedenis van Zwolle goed te scoren met een doorlopend verhaal. Het feit dat de illustraties grotendeels zwart/wit zijn, is waarschijnlijk juist voor deze doelgroep echter een bezwaar. De Leidse geschiedenis combineert een fraai beeld met dusdanig grote verhalen dat het vierdelige werk zowel van voor naar achteren leesbaar is als aantrekkelijk voor doorbladeren.

Een veel kleinere doelgroep is die van de professionele historici, kunst-historici en archeologen, de vakgenoten van de auteurs. Het is deze groep waar deze recensie zich op richt en waarop het eerder genoemde artikel van Kooij was gericht. Voor deze groep is het relateren van de ontwikkelingen die in de overzichtswerken aan de eigen onderzoeksresultaten van belang, waardoor interlokale vergelijkingen mogelijk worden. De bovengenoemde verschillen zijn daarom juist voor deze doelgroep een bezwaar. Gezien die verschillen is het opmerkelijk dat Van de Laar en Van der Schoor in het eerder genoemde recensieartikel verzuchten: 'wat lijken die boeken toch op elkaar.'⁴⁸ Zij beschouwen dit als een nadeel en schrijven het toe aan het werken van grote aantallen auteurs die bovendien aan verschillende stadsgeschiedenissen meeschrijven.

Mij lijkt dat zeker geen nadeel. Juist de overeenkomsten, die er ook zeker zijn, zorgen er voor dat er van de verschillende steden (in dit geval zes in vier provincies) een dusdanig breed beeld ontstaat dat dit bijdraagt aan het lokaal inkleuren van de Nederlandse geschiedenis. Ontwikkelingen op gebieden als de stedelijke ruimte, religie, cultuur en politiek worden zo gedetailleerd gevolgd dat interlokale vergelijkingen toch mogelijk worden. Wanneer deze trend zich doorzet, zullen de auteurs van een toekomstige *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* in staat zijn aanzienlijk meer aandacht te besteden aan lokale en regionale processen. Het nagaan of deze processen algemene ontwikkelingen volgen of juist daar tegenin gaan, houdt rekening met de gedecentraliseerde structuur, die Nederland (en België) tot het einde

⁴⁸ Van de Laar, Van der Schoor, 'Nieuwe stadsstudies besproken', 147.

van het *ancien régime* kenmerkte en die tijdens de moderniseringsprocessen daarna nog steeds van groot belang was.

De incorporatie van de door de stadsarcheologie geboekte resultaten maakt duidelijk hoe zeer deze discipline de kennis van vroege periode (voor ca. 1300) enorm heeft vergroot, maar ook voor de tijdvakken daarna tot kennisuitbreiding heeft geleid. Deze onderzoeksresultaten hebben grote betekenis voor de vraag hoe ver de stedelijke geschiedenis teruggaat. Vanaf de steentijd tot de twintigste eeuw is wel heel hoog gegrepen en bij de claim 'de oudste stad van Nederland' is voorzichtigheid geboden, maar de vraag in hoeverre er continuïteit met de Romeinse tijd of zelfs prehistorische periode is, heeft een hoge relevantie.

Het is te hopen dat de stroom lokale geschiedenissen niet opdroogt en dat de reeds verschenen werken binnen een kwart eeuw opvolgers krijgen. Uit de literatuurlijsten blijkt hoe veel deelonderzoek wordt verricht op stadshistorisch gebied. De verwerking van de vruchten in lokale overzichtswerken maakt het beeld van de Nederlandse geschiedenis steeds scherper.

van het *ancien régime* kenmerkte en die tijdens de moderniseringsprocessen daarna nog steeds van groot belang was.

De incorporatie van de door de stadsarcheologie geboekte resultaten maakt duidelijk hoe zeer deze discipline de kennis van vroege periode (voor ca. 1300) enorm heeft vergroot, maar ook voor de tijdvakken daarna tot kennisuitbreiding heeft geleid. Deze onderzoeksresultaten hebben grote betekenis voor de vraag hoe ver de stedelijke geschiedenis teruggaat. Vanaf de steentijd tot de twintigste eeuw is wel heel hoog gegrepen en bij de claim 'de oudste stad van Nederland' is voorzichtigheid geboden, maar de vraag in hoeverre er continuïteit met de Romeinse tijd of zelfs prehistorische periode is, heeft een hoge relevantie.

Het is te hopen dat de stroom lokale geschiedenissen niet opdroogt en dat de reeds verschenen werken binnen een kwart eeuw opvolgers krijgen. Uit de literatuurlijsten blijkt hoe veel deelonderzoek wordt verricht op stadshistorisch gebied. De verwerking van de vruchten in lokale overzichtswerken maakt het beeld van de Nederlandse geschiedenis steeds scherper.

Vermij, R., *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds, 2006, 278 blz., €19,95, ISBN 90 5712 224 3).

Ooit werd wetenschapsgeschiedenis gedomineerd door gepensioneerde bèta's. Zij zagen het 'vak' als optelsom van grote geleerden die met een aaneenschakeling van doorbraken en vernieuwende inzichten de wetenschap hadden opgetild tot het moderne rationele niveau van nu. Die a-historische benadering heeft plaatsgemaakt voor een visie waarin de wetenschap is ingebed in veranderende maatschappijen en culturen. Wetenschapshistorici gaan op zoek naar de contexten waarbinnen ideeën tot wasdom komen of oplossen. Simon Schaffer en Steven Shapin, in 2005 winnaars van de Erasmusprijs, zijn van mening dat iedere wetenschappelijke uitspraak tegelijk een uitspraak is over de sociale orde. Intussen is het verwijt van bèta's aan wetenschapshistorici dat ze volop met sociologische factoren stoeien maar intussen de harde, 'eigenlijke' inhoud van het vak niet beheersen.

De wetenschap zoals we die nu kennen komt van ver. Aristoteles onderscheidde het boven- en ondermaanse en plaatste de aarde onbeweeglijk stil in het centrum van het heelal. Newton zag de kosmos als een groot mechanisch uurwerk dat aan vaste wiskundige wetten gehoorzaamde. In Einsteins algemene relativiteitstheorie draait het om gekromde ruimtetijd. En snaartheorie, de jongste poging van theoretisch fysici om tot een overkoepelende theorie te komen, spiegelt ons een tiendimensionale kosmos voor. Iedere tijd heeft zijn eigen wetenschap. Met zijn eigen vragen, benaderingen, werkwijzen, instrumenten, toepassingen en invloeden. Met zijn eigen beoefenaren, begunstigers, afnemers en conflicten en wisselwerking met de maatschappij. En met zijn eigen wetenschappelijke wereldbeeld.

De wetenschapsgeschiedenis van de klassieke oudheid tot de twintigste eeuw samenballen in nog geen driehonderd bladzijden – er zijn er weinig die dat hebben aangedurfd, en al helemaal niet in het Nederlands. *Kleine geschiedenis van de wetenschap* van de wetenschapshistoricus Rienk Vermij, werkzaam op de University of Oklahoma, is precies zo'n bondig overzicht. Vermij, die eerder een gedetailleerde studie over de receptie van het copernicanisme in de Republiek publiceerde, heeft een heldere, breed toegankelijke en originele inleiding geschreven. Niet de mannetjes en de ontdekkingen staan centraal maar de grote historische lijnen. Het boek, vrij van jargon en prettig om te lezen, zal de geïnteresseerde leek aanspreken maar ook studenten in de eerste fase van het hoger onderwijs kunnen er veel plezier aan beleven. Wie weet duiken ze erna de diepte in.

Kleine geschiedenis van de wetenschap bestaat uit drie delen. Deel 1, 'De wetenschappelijke revolutie' (eerder door Vermij als afzonderlijk boekje gepubliceerd), loopt van de Griekse filosofen tot Isaac Newton en laat zien hoe het begrip natuurwetenschap zoals wij dat min of meer kennen, inclusief mathematisering en experimentele aanpak, na veel tasten en zoeken in de zeventiende eeuw gestalte kreeg. Dit zonder dat het nieuwe wetenschappelijke